

**DEMOGRAFIK O‘ZGARISHLAR VA KEKSALARNI PARVARISHLASH:  
GERONTOLOGIK IJTIMOIIY ISHNING NAZARIY ASOSLARI.**

**Gulchehra Bektemirova**

*E-mail: gulchehra.bektemirova@gmail.com*

**Annotatsiya.** *Maqolada aholining qarishi jarayoni va keksalarni parvarishlash masalalari gerontologik ijtimoiy ish nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Demografik va epidemiologik o‘tish nazariyalari, ijtimoiy gerontologiyaning klassik (ajralish, faollik, uzluksizlik) hamda tanqidiy (qarishning siyosiy iqtisodi, hayot yo‘li, to‘planuvchi tengsizlik) konsepsiyalari qiyosiy o‘rganilgan. BMT, JSST va O‘zbekiston statistika organlarining 2015–2023-yillarga oid ma‘lumotlari asosida global va milliy demografik tendensiyalar baholangan. O‘zbekiston uchun "demografik imkoniyat oynasi" davrida oila, mahalla va davlat xizmatlarini uyg‘unlashtiruvchi aralash parvarish modeli asoslangan.*

**Kalit so‘zlar:** *aholining qarishi, demografik o‘tish, gerontologik ijtimoiy ish, uzoq muddatli parvarish, faol qarish, eyjizm, avlodlararo birdamlik, mahalla.*

**Abstract.** *The article analyses population ageing and elder care from the standpoint of gerontological social work theory. Demographic and epidemiological transition theories, classical (disengagement, activity, continuity) and critical (political economy of ageing, life course, cumulative inequality) concepts of social gerontology are compared. Global and national demographic trends are assessed using UN, WHO and Uzbekistan’s statistical data for 2015–2023. A mixed care model integrating family, mahalla and public services during Uzbekistan’s demographic window of opportunity is substantiated.*

**Keywords:** *population ageing, demographic transition, gerontological social work, long-term care, active ageing, ageism, intergenerational solidarity, mahalla.*

**KIRISH.**

Aholining qarishi XXI asrning eng muhim va ortga qaytmas ijtimoiy o‘zgarishlaridan biridir. BMTning “Jahon aholisi istiqbollari – 2022” hisobotiga ko‘ra, 65 va undan katta yoshdagilarning dunyo aholisidagi ulushi 2022-yildagi 10 foizdan 2050-yilga borib 16 foizga yetadi, o‘sha paytda ular soni besh yoshgacha bo‘lgan bolalar sonidan ikki baravardan ko‘proq bo‘ladi [1]. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma‘lumotlariga ko‘ra, 60 va undan katta yoshdagilar soni 2020-yildagi 1 milliarddan 2030-yilda 1,4 milliardga, 2050-yilda esa 2,1 milliardga yetadi. 2050-yilga kelib keksalarning 80 foizi daromadi past va o‘rta mamlakatlarda yashaydi [2].

Bu jarayon ijtimoiy himoya, sog‘liqni saqlash va oila institutiga misli ko‘rilmagan talablar qo‘yadi. Parvarishga muhtojlik ortayotgan bir paytda uni an‘anaviy tarzda ta‘minlab kelgan oila tuzilmasi o‘zgarmoqda, tug‘ilish kamaymoqda, mehnat migratsiyasi va ayollar bandligi kengaymoqda. O‘zbekiston hozircha demografik jihatdan yosh mamlakat bo‘lsa-da, umr davomiyligining barqaror o‘sishi yaqin o‘n yilliklarda keksalar sonining tez ko‘payishini

muqarrar qiladi. Shu sababli parvarish tizimini oldindan, nazariy asoslangan holda loyihalash dolzarbdir.

## TADQIQOT METODLARI.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Birinchi bosqichda demografiya va ijtimoiy gerontologiyaga oid 1945–2010-yillarda nashr etilgan fundamental manbalar tizimli sharh qilindi, nazariyalar tahlil darajasi (mikro, mezo, makro), qarishning talqini va parvarish amaliyoti uchun oqibati mezonlari bo'yicha taqqoslandi. Ikkinchi bosqichda ikkilamchi statistik ma'lumotlar o'rganildi, bunda BMT Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar departamentining baholari, JSST ma'lumotlari hamda O'zbekiston Respublikasida kutilayotgan umr davomiyligi ko'rsatkichlari [1, 2, 19]. Uchinchi bosqichda xalqaro hujjatlar (Madrid xalqaro harakat rejasi, 2002. BMTning Sog'lom qarish o'n yilligi, 2021–2030) konseptual tahlil qilindi.

## NATIJALAR.

### *1. Demografik o'zgarishlarning nazariy talqini*

Demografik o'tish nazariyasi (F.Noutstayn) jamiyatning yuqori tug'ilish va yuqori o'limdan past tug'ilish va past o'lim rejimiga o'tishini tavsiflaydi [4]. Qarish ushbu o'tishning qonuniy yakuniy bosqichidir, avval o'lim kamayib, aholi yosharadi, so'ng tug'ilish pasayib, yosh tarkibi yuqoriga siljiydi. Ikkinchi demografik o'tish konsepsiyasi (R.Lestege) tug'ilishning oddiy takror barpo bo'lish darajasidan ham pastga tushishini individuallashtirish va qadriyatlar o'zgarishi bilan bog'laydi. Bu oilaning parvarish salohiyatini tuzilmaviy jihatdan qisqartiradi [6]. A.Omranning epidemiologik o'tish nazariyasi esa o'lim sabablari yuqumli kasalliklardan surunkali va degenerativ kasalliklarga almashishini ko'rsatadi [5]. Bundan muhim xulosa kelib chiqadi: uzaygan umr avtomatik ravishda sog'lom umr emas, demak, qisqa muddatli davolash emas, balki uzoq muddatli parvarish tizimiga ehtiyoj ortadi.

### *2. Ijtimoiy gerontologiyaning klassik nazariyalari*

Ajralish nazariyasi (E.Kamming, U.Genri) qarishni shaxs va jamiyatning o'zaro manfaatli, tabiiy uzoqlashuvi deb talqin etgan [7]. Bu yondashuv keksalarni ijtimoiy hayotdan chetlatishni “me'yor” sifatida oqlagani uchun keskin tanqid qilingan. Unga muqobil bo'lgan faollik nazariyasi (R.Xevigxerst) qoniqish darajasi ijtimoiy rollarni saqlash yoki yangilari bilan almashtirishga bog'liqligini ta'kidlaydi [8]. Kunduzgi markazlar, ko'ngillilik va “uchinchi yosh universitetlari” amaliyoti aynan shu g'oyaga tayanadi. R.Etchlining uzluksizlik nazariyasi inson qarigan sari o'zining ichki (qadriyat, xarakter) va tashqi (munosabat, muhit) tuzilmalarini saqlashga intilishini ko'rsatadi [9]. Bu “o'z uyida qarish” (ageing in place) tamoyilining nazariy asosidir.

Psixologik darajada P.Baltes va M.Baltes ishlab chiqqan tanlash, optimallashtirish va kompensatsiya modeli keksa inson cheklangan resurslarini eng muhim maqsadlarga yo'naltirib, yo'qotishlarni qoplashi mumkinligini isbotlaydi [13]. L.Karstensenning ijtimoiy-emotsional tanlov nazariyasi esa ijtimoiy doiraning torayishi mahrumlik emas, balki hissiy jihatdan mazmunli munosabatlarni ongli tanlash ekanini ko'rsatadi [21]. J.Rou va R.Kanning muvaffaqiyatli qarish konsepsiyasi kasallik xavfining pastligi, yuqori funksional qobiliyat va hayotga faol jalb etilganlikni birlashtiradi [14], biroq u qarish natijasini shaxsning o'z

mas’uliyatiga yuklab, tuzilmaviy tengsizlikni e’tibordan chetda qoldirgani uchun tanqid qilinadi.

### *3. Tanqidiy va tuzilmaviy yondashuvlar*

Modernizatsiya nazariyasi (D.Kaugill, L.Xolms) industrlashuv, urbanizatsiya va ommaviy ta’lim keksalarning ijtimoiy maqomini pasaytirishini ilgari suradi [10]. Qarishning siyosiy iqtisodi (K.Estes) va P.Taunsendning “tuzilmaviy qaramlik” konsepsiyasi keksalikdagi qaramlik biologik muqarrarlik emas, balki majburiy nafaqa yoshi, past pensiya va muassasaviy parvarish kabi ijtimoiy siyosat mahsuli ekanini ko’rsatadi [11, 12]. R.Batler kiritgan eyjizm tushunchasi yoshga asoslangan stereotip va kamsitishni irqchilik va seksizm bilan bir qatorga qo’yadi [15]. Hayot yo’li yondashuvi va D.Dannefer asoslagan to’planuvchi ustunlik va nochorlik nazariyasi keksalikdagi tengsizlik butun umr davomida ta’lim, mehnat va sog’liq sohasidagi farqlarning jamlanishi natijasi ekanini tushuntiradi [17]. V.Bengtson va R.Robertsning avlodlararo birdamlik modeli esa oilaviy parvarishni oltita o’lchov (hissiy, me’yoriy, funksional, tuzilmaviy va boshq.) orqali o’lchash imkonini beradi [16]. Qiyosiy tahlil 1-jadvalda umumlashtirilgan.

#### *1-jadval*

Qarish nazariyalarining qiyosiy tavsifi va gerontologik  
ijtimoiy ish uchun oqibatlari

| Nazariya (muallif)                                   | Daraja       | Qarishning talqini                    | Parvarish amaliyoti uchun xulosa                       |
|------------------------------------------------------|--------------|---------------------------------------|--------------------------------------------------------|
| Ajralish (Kamming, Genri)                            | Makro        | Jamiyatdan tabiiy uzoqlashuv          | Passiv vasiylik; hozirda tanqid qilinadi               |
| Faollik (Xevigxerst)                                 | Mikro        | Rollarni saqlash - farovonlik sharti  | Kunduzgi markazlar, ko’ngillilik, bandlik              |
| Uzluksizlik (Etchli)                                 | Mikro        | Odatiy turmush tarzini davom ettirish | Uyda parvarish, tanish muhitni saqlash                 |
| Tanlash - optimallashtirish - kompensatsiya (Baltes) | Mikro        | Yo’qotishlarga moslashuv strategiyasi | Reabilitatsiya, yordamchi texnologiyalar               |
| Siyosiy iqtisod (Estes; Taunsend)                    | Makro        | Qaramlik - siyosat mahsuli            | Pensiya va xizmatlar tizimini isloh qilish, advokatlik |
| To’planuvchi nochorlik (Dannefer)                    | Mezo / makro | Umr bo’yi jamlangan tengsizlik        | Hayot yo’li bo’ylab profilaktika, manzilli yordam      |
| Avlodlararo birdamlik (Bengtson)                     | Mezo         | Oila — o’zaro almashinuv tizimi       | Oilaviy parvarishlovchilarni qo’llab-quvvatlash        |

*Manba: adabiyotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.*

### *4. Empirik holat*

2022-yilda dunyoda 65 va undan katta yoshdagilar soni qariyb 771 millionni tashkil etgan, ularning 55,7 foizi ayollardir [1]; demak, qarish - gender xususiyatiga ega jarayon bo’lib, keksa yoshdagi yolg’izlik va kambag’allik xavfi asosan ayollarga to’g’ri keladi. JSST baholashicha, 80 va undan katta yoshdagilar soni 2050-yilga borib 426 millionga yetadi [2]. Parvarish sifati muammosi ham keskin, 28 mamlakatda o’tkazilgan 52 ta tadqiqot meta-

tahliliga ko‘ra, 60 va undan katta yoshdagilarning 15,7 foizi (har olti kishidan biri) bir yil ichida biror shakldagi zo‘ravonlik yoki e‘tiborsizlikka duch kelgan [18].

O‘zbekistonda 65 va undan katta yoshdagilar ulushi 2023-yilda BMT baholariga ko‘ra 5,7 foizni tashkil etgan (jahon bo‘yicha - qariyb 10 foiz), ya‘ni mamlakat hali “qariyotgan jamiyat”ning an‘anaviy 7 foizlik chegarasiga yetmagan [1]. Ayni vaqtda kutilayotgan umr davomiyligi barqaror o‘smoqda (2-jadval), 2020–2023-yillarda u 1,3 yoshga uzaygan, ayollar erkaklarga qaraganda o‘rtacha 4,4 yil ko‘proq umr ko‘radi [19].

### 2-jadval

O‘zbekistonda tug‘ilishda kutilayotgan umr davomiyligi,  
2020–2023-yillar (yosh)

| Ko‘rsatkich | 2020 | 2021 | 2022 | 2023 |
|-------------|------|------|------|------|
| Jami aholi  | 73,4 | 73,8 | 74,3 | 74,7 |
| Erkaklar    | -    | -    | 72,1 | 72,5 |
| Ayollar     | -    | -    | 76,6 | 76,9 |

*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi ma‘lumotlari [19].*

### MUHOKAMA.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, qarish nazariyalari bir-birini inkor etmaydi, balki turli darajadagi savollarga javob beradi. Mikrodarajadagi nazariyalar (faollik, uzluksizlik, tanlash - optimallashtirish - kompensatsiya) individual parvarish rejasini tuzishda qo‘llaniladi, ijtimoiy xodim mijozning saqlanib qolgan qobiliyatlari va odatiy turmush tarziga tayanadi. Makrodarajadagi tanqidiy nazariyalar esa ogohlantiradi, agar tizim faqat individual moslashuvga yo‘naltirilsa, qaramlikni keltirib chiqaruvchi tuzilmaviy sabablar - past daromad, xizmatlardan foydalanishdagi hududiy tengsizlik, eyjizm - saqlanib qoladi. Shu ma’noda JSSTning “sog‘lom qarish” konsepsiyasi [3] eng muvozanatli asos hisoblanadi. U farovonlikni kasallik yo‘qligi bilan emas, balki shaxsning ichki salohiyati va atrof-muhit o‘zaro ta’siridan hosil bo‘ladigan funksional qobiliyat bilan o‘lchaydi. M.Lauton va L.Naxemouning shaxs muhit muvofiqligi modeli bu g‘oyaning nazariy poydevoridir [20].

O‘zbekiston uchun asosiy xulosa vaqt omili bilan bog‘liq. Mamlakat demografik o‘tishning shunday bosqichidaki, mehnatga layoqatli aholi ulushi yuqori, keksalar ulushi esa hali past - bu “demografik imkoniyat oynasi”dir. Biroq 35,6 million aholi sharoitida 5,7 foiz ulush mutlaq hisobda qariyb 2 million kishini anglatadi, umr davomiyligining o‘sishi esa bu sonni tez ko‘paytiradi. Modernizatsiya nazariyasi bashorat qilganidek, urbanizatsiya, tashqi mehnat migratsiyasi va ayollar bandligining ortishi oilaning an‘anaviy parvarish imkoniyatini qisqartiradi. Avlodlararo birdamlik modeli nuqtayi nazaridan me‘yoriy birdamlik (farzandlik burchi) yuqori darajada saqlanib qolsa-da, funksional birdamlik (amaliy yordam ko‘rsatish imkoniyati) pasayishi mumkin. Parvarish yukining asosan oiladagi ayollarga - qizlar va kelinlarga tushishi esa uni gender tengligi masalasiga aylantiradi.

Shu sababli faqat oilaga yoki faqat muassasaga tayangan model maqbul emas. Nazariy tahlil aralash parvarish modelini asoslaydi:

1. Uzluksizlik nazariyasiga muvofiq - uyda va jamoada ko‘rsatiladigan xizmatlar ustuvorligi, statsionar muassasa esa oxirgi chora;

2. Avlodlararo birdamlik modeliga muvofiq - oilaviy parvarishlovchilarni o‘qitish, dam olish xizmati va moddiy qo‘llab-quvvatlash;

3. Faollik nazariyasiga muvofiq - mahalla darajasida keksalarning ijtimoiy ishtirokini ta‘minlovchi kunduzgi markazlar;

4. To‘planuvchi nochorlik nazariyasiga muvofiq - yolg‘iz yashovchi, kam ta‘minlangan va qishloq keksalariga manzilli yordam;

5. T.Kitvudning shaxsga yo‘naltirilgan parvarish tamoyiliga muvofiq [22] -demensiya va og‘ir qaramlik holatlarida inson qadr-qimmatini saqlash.

Mahalla instituti bu tizimda erta aniqlash va holatni boshqarish uchun tabiiy tayanch nuqtadir, biroq u kasbiy tayyorlangan gerontologik ijtimoiy xodimlar bilan mustahkamlanishi lozim. Keksalarga nisbatan zo‘ravonlikning global darajada keng tarqalgani [18] parvarish sifatini nazorat qilish va shikoyat mexanizmlarini tizimning ajralmas qismiga aylantirishni talab etadi.

#### XULOSA.

Aholining qarishi demografik va epidemiologik o‘tishning qonuniy natijasi bo‘lib, uni inqiroz emas, balki oldindan boshqarilishi mumkin bo‘lgan tuzilmaviy o‘zgarish sifatida qarash lozim. Klassik gerontologik nazariyalar individual parvarish amaliyotini, tanqidiy nazariyalar esa ijtimoiy siyosatni asoslaydi. Ularni “sog‘lom qarish” va shaxs - muhit muvofiqligi konsepsiyalari birlashtiradi. O‘zbekistonda keksalar ulushi hozircha past, biroq umr davomiyligi 2020–2023-yillarda 73,4 dan 74,7 yoshga yetgani parvarishga talab tez o‘rtishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan uzoq muddatli parvarishning milliy konsepsiyasini ishlab chiqish, uyda va mahallada ko‘rsatiladigan xizmatlarni ustuvor rivojlantirish, oilaviy parvarishlovchilarni qo‘llab-quvvatlash mexanizmini joriy etish, gerontologik ijtimoiy ish bo‘yicha kadrlar tayyorlash, keksalarning parvarishga muhtojligi bo‘yicha umummilliy so‘rov o‘tkazish tavsiya etiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects 2022: Summary of Results. New York: United Nations, 2022.
2. World Health Organization. Ageing and health: fact sheet. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>
3. World Health Organization. World report on ageing and health. Geneva: WHO, 2015.
4. Notestein F.W. Population — the long view // Food for the World / ed. by T.W. Schultz. Chicago: University of Chicago Press, 1945. P. 36–57.
5. Omran A.R. The epidemiologic transition: A theory of the epidemiology of population change // The Milbank Memorial Fund Quarterly. 1971. Vol. 49(4). P. 509–538.
6. Lesthaeghe R. The unfolding story of the second demographic transition // Population and Development Review. 2010. Vol. 36(2). P. 211–251.
7. Cumming E., Henry W.E. Growing Old: The Process of Disengagement. New York: Basic Books, 1961.
8. Havighurst R.J. Successful aging // The Gerontologist. 1961. Vol. 1(1). P. 8–13.

9. Atchley R.C. A continuity theory of normal aging // *The Gerontologist*. 1989. Vol. 29(2). P. 183–190.
10. Cowgill D.O., Holmes L.D. *Aging and Modernization*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1972.
11. Estes C.L. *The Aging Enterprise*. San Francisco: Jossey-Bass, 1979.
12. Townsend P. The structured dependency of the elderly: A creation of social policy in the twentieth century // *Ageing & Society*. 1981. Vol. 1(1). P. 5–28.
13. Baltes P.B., Baltes M.M. (eds.). *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
14. Rowe J.W., Kahn R.L. Successful aging // *The Gerontologist*. 1997. Vol. 37(4). P. 433–440.
15. Butler R.N. Age-ism: Another form of bigotry // *The Gerontologist*. 1969. Vol. 9(4). P. 243–246.
16. Bengtson V.L., Roberts R.E.L. Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction // *Journal of Marriage and the Family*. 1991. Vol. 53(4). P. 856–870.
17. Dannefer D. Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-fertilizing age and social science theory // *The Journals of Gerontology: Series B*. 2003. Vol. 58(6). P. S327–S337.
18. Yon Y., Mikton C.R., Gassoumis Z.D., Wilber K.H. Elder abuse prevalence in community settings: A systematic review and meta-analysis // *The Lancet Global Health*. 2017. Vol. 5(2). P. e147–e156.
19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston aholisining o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi. <https://stat.uz>
20. Lawton M.P., Nahemow L. Ecology and the aging process // *The Psychology of Adult Development and Aging* / ed. by C. Eisdorfer, M.P. Lawton. Washington, DC: American Psychological Association, 1973. P. 619–674.
21. Carstensen L.L., Isaacowitz D.M., Charles S.T. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity // *American Psychologist*. 1999. Vol. 54(3). P. 165–181.
22. Kitwood T. *Dementia Reconsidered: The Person Comes First*. Buckingham: Open University Press, 1997.